

Carolus Clusius utemeljitelj moderne botanike

(Uz 500. njegovu obljetnicu rođenja)

Naučni se napredak ne očituje samo jednim načinom.
Ne otkrivaju se uvijek nove, nikad viđene niti ikad slučajne pojave,
napredak je i to što se uz nova gledišta stare i poznate stvari
pomlađuju te se po drugi put na svijet rode.

Vatroslav Jagić

U svojoj knjizi *Hrvatski filološki aspekti* (1990., 255-256), u bilješci 3, zapisao sam: „Na tlu današnjega Gradišća prije četrsto godina (1583) u Güssingu tiskani su hrvatski narodni nazivi bilja u knjižici glasovitoga botaničara Karla Klusiusa (Charles de l'Escluse, 1526 – 1609) koji je od 1573. do 1588. živio na dvoru Maksimilijana II. kao dvorski botaničar u Beču, a poslije u Güssingu. Clusiusovo djelo nosi naslov: *Stirpium Nomenclator panonicus (...). Impressum Nemetuywarini per Ioannem Manlium*. U njemu su, uz latinsko-mađarske nazive ljekovitoga bilja, zapisani i hrvatski nazivi kao što su: *javor, natragulja, zob, cikla, kačji jezik, pušpan, šafran, slak, mak, bob, pažut, ljiljan, lan, repa, dragoljub, kukolj, šar, roža, gavez, tisa* itd. Spomenutu knjižicu tiskao je prvi ljubljanski tiskar Ivan Manlius.“

U prigodi 500. obljetnice Clusiusova rođenja (1526. – 2026.) smatram da je opravdano ako se i danas nešto više kaže o njemu i njegovu *Panonskom nomenklatoru bilja*, kao i o prvom tiskaru u zapadnoj Ugarskoj, današnjem Gradišću Ivanu Manliusu (o. 1532. – 1605.). No gradišćanski Hrvati imali su priliku u Ljetopisu Hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću – „Gradišće“ Kalendar za obično ljeto 1974., ur. Feri Sučić, na str. 70-71, također čitati o Clusiusu, pod naslovom: „*Kachchi jezik*“ i „*dragoljub*“ – *prve naše tiskane riči*. Autor članka je potpisan inicijalima F. S.; pretpostavljam da je to Feri Sučić. Upravo zbog te činjenice da su prve hrvatske tiskane *riči* u spomenutoj knjizi, kako misli Sučić, valja o tom nešto više reći.

Ponajprije, zadržimo se kod Clusiusa. Carolus Clusius je njegovo latinizirano ime prema renesansnom običaju, inače je izvorno Charles de l'Escluse. Rođen je u Atrecht-u (Arras) 19. veljače (februara) 1526., dakle iste godine u kojoj se 29. kolovoza dogodila tragedija na Mohačkom polju,¹ tada su Turci, pobjedom nad kršćanskom vojskom, dobili slobodan put u srednju Europu u kojoj su gotovo 150 godina palili i robili diljem pojedinih habsburških zemalja. Clusiusova domovina tada je bila također u teškim prilikama. „Clusius' Geburtsheimat stand damals im schwersten Abwehrkampf gegen die spanischen Habsburger, die den Freiheitsdrang der Niederländer mit allen Mitteln der Grausamkeit unterdrückten. Erst im Westfälischen Frieden wurde die Unabhängigkeit der Niederlande anerkannt, - für Clusius reichlich spät, denn er starb schon 1609 und konnte so nicht mehr in den Siegesjubel seines Volkes einstimmen.“ (Aumüller, 1967., 101). Nadareni mladić Clusius studirao je pravo, no u Wittenbergu se posvetio studiju filozofije upoznavši se s Filipom Melanchtonom (1497. – 1560.). Unatoč svom studiju, Clusiusa je privlačilo putovanje, te je otišao u Frankfurt na Maini zatim u Strassburg, u Istočne Alpe, potom u Savoy-u i konačno 1551. u Montpellier na ušću

---

¹ Vidi: Stephanus Brodericus, *De Conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum Imperatore ad Mohacs Historia verissima*; s latinskoga na hrvatski preveo i bilješkama popratio Stjepan Sršan: Stjepan Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, Vinkovci 1990.

Lyona gdje je pod utjecajem znamenitoga liječnika, botaničara i zoologa Guillaumea Rondeleta (1507. – 1566.), prekinuo svoj prvotni studij i posvetio se studiju botanike sve do 1557. Međutim, njegova je obitelj, kao i on, prešla na protestantizam zbog čega je njegov otac morao pobjeći u Antwerpen, ostavivši sve svoje imanje te je potkraj života živio u neimaštini. Tako se je mladi Karlo (Carolus) vratio u Antwerpen te je odatle opet krenuo na istraživačka putovanja u Francusku, Španjolsku, Portugal i Englesku. Nakon očeve smrti 1573. napustio je Nizozemsku. Clusius je već tada bio u botanici naširoko poznat pa i na dvoru Maksimilijana II. (1564. – 1576.). Osobni Maksimilijanov liječnik Craton nagovorio je cara, da Clusiusa primi na svoj dvor u Beču. U studenom (novembru) 1573. Clusius dolazi u Beč i stanuje kod liječnika, profesora dr. Aicholtza, tadašnjega rektora Bečkoga sveučilišta, kod kojega je ostao 14 godina na stanu i s kojim je ostao još dugo povezan. Na dvoru, kod Maksimilijana II. Clusius je preuzeo dužnost curatora (prefekta) oko uređenja carskih vrtova u Beču i Pragu za što je imao godišnju plaću od 500 zlatnika. U proljeće 1574. Clusius je započeo svoja botanička istraživanja u okolici Beča i alpskim predjelima što je tada bila velika opasnost glede uspinjanja na vrhove planina. No nakon tih botaničkih izleta Clusius dolazi i u današnje južno Gradišće, u Güssing, Schlaining, Pinkafeld, Rechnitz, Eltendorf, Punitz i ostala mjesta, prostor između Lafnitz-a i Pinke. Još za vrijeme boravka u Beču, Clusius se upoznao s Baltazarom Baćanijem (Balthasar Batthány, 1537. – 1590.) koji je slovio kao veliki dobrotvor/mecena znanosti i umjetnosti te je posjedovao veliku biblioteku. Svoj interes iskazao je u ljubavi prema cvijeću. Stoga nije čudno da je Baćanji pozvao Clusiusa u Güssing gdje je ostao do proljeća 1579. No treba se prisjetiti da je Baltazar Baćanji bio zet Nikole Šubića Zrinskoga koji je 1566., braneći Siget poginuo. Zet Baćanji je glavu svog tasta donio u Čakovec gdje je sahranjena u kapeli pavlinskoga samostana sv. Helene.² Najme, Nikolina kći Dorica bila je supruga Baltazara Baćanija. U Güssingu se Clusius posvetio istraživanju bilja na panonskom prostoru pri tom izučavanju bio mu je od velike pomoći učeni István Baythe, koji nije bio samo protestantski propovjednik (Superintendentat u Güssingu) nego i botaničar i najbolji poznavatelj narodnih naziva ljekovitoga bilja. Osim toga, István Baythe je u naslovu Clusiusova *Panonskog Nomenklatora* u stihovima napisao preporuku Panoncima, na latinskom:

Nil natura parit casu, sed maximus Author

Vult nosci in rebus, quae sua facta docent.

Vos igitur medicae studiosi Pannonnes artis,

Has varias stirpes noscere ne pigeat,

Clusius illarum vulgari nomina voce

Scripsit: vt hoc studium quilibet vsque iuuuet.

S. B.

---

² Samuel Budina je to u svojoj latinskoj knjizi, opisujući obranu i pad Sigeta zapisao. „(...) Otuda je po Baltazaru Baćaniju uz mnogo suza i žalosti prenesena u Čakovec i ondje je konačno pokopana i predana zemlji u samostanu sv. Jelene u arkadama ili mauzoleju u kojem u sretnom sjećanju počiva njegova prva žena Katarina Frankopan zajedno sa kćerju i dvojicom sinova. Neka se dobri i veliki Bog udostoji u nebeskom kraljevstvu udijeliti vječni mir njegovoj duši.“ Vidi: Samuel Budina, *Historia Sigethi 1568*. Povijest opsade i obrane Sigeta 1566. Za pretisak priredio, pogovor napisao i knjigu uredio Alojz Jembrih; S latinskoga preveo i bilješke dodao Petar Ušković Croata, Ozalj- Zagreb 2021.,139-141.

Na hrvatskom naslov i stihovi glase:

**NAZIVI BILJAKA
NA PROSTORU PANONIJE**

autora

CAROLA CLUSIUSA IZ ARRASA

*Priroda ništa ne stvara slučajno, nego najveći Tvorac želi biti
prepoznat u stvarima, što potvrđuje njegovo stvorenje.
Stoga vi Panonci koji proučavate medicinsko umijeće,
ne budite lijeni upoznati ove različite korijene.
Clusius je pučkim jezikom popisao njihova imena
kako bi taj trud uvijek svakome pomogao.*

S. B. (Stephan Baythe)

Tiskano u Novom Gradu u Austriji

u tiskari Ivana (Iohanna) Manlija

1583.

Stirpium Nomenclator panonicus

P r e d g o v o r

CHARLES CLUSIUS iz Arrasa Panoncima koji se bave botanikom

Kad sam prije nekoliko godina proučavao povijest biljaka koje se nalaze u dijelovima Panonije i u Austriji te njima susjednim pokrajinama, posebno sam vodio brigu da od stanovnikâ saznam njihova svojstva (u mjeri u kojoj je bilo moguće) i pučke nazive. No budući da sam odlučio opisati povijest samo tih biljaka, koje do sada nitko drugi nije proučavao, one su bile opisane vrlo slabo i površno, tako da je bilo malo njih čija sam svojstva ili nazive mogao shvatiti. Stoga mi se činilo ispravnije prikupiti i druge biljke koje niču na prostoru Panonije i istražiti njihove pučke nazive, kako bih vam u tome zahvalio na najveći mogući način. Dakako da nije nedostajalo onih koji su pomogli ovaj moj pothvat, ali me je ipak najučeniji od svih, gospodin István Beythe, propovjednik Božje riječi kod presvijetloga junaka Baltazára Batthyányja u Novom Gradu, uputio u najveći dio mađarskih naziva dok smo nekoliko puta zajedno izašli istraživati biljke na različitim mjestima. Stoga njemu trebate zahvaliti za ono što ste primili, a to su mađarski nazivi biljaka koja predočujem u ovom popisu. Uostalom, budući da još uvijek postoji velik broj biljaka za koje niti od njega, niti od koga drugoga nisam uspio doznati pučki naziv, molim sve Panonce koji će naići na ovu moju povijest biljaka i ovaj popis, da ovo djelo o biljkama, koliko je to moguće, prošire u svojim krajevima, i da se ne ustručavaju imenovati preostale biljke pravim mađarskim nazivima te da me isprave ako sam negdje pogriješio u nazivima biljaka koje sam ovdje predočio i o tome me obavijeste. Na taj će način pomoći moje nastojanje i zadobiti moju naklonost i zahvalnost. Zbogom!

U Beču 1. siječnja 1583. godine obnovljenoga ljudskoga spasenja.³

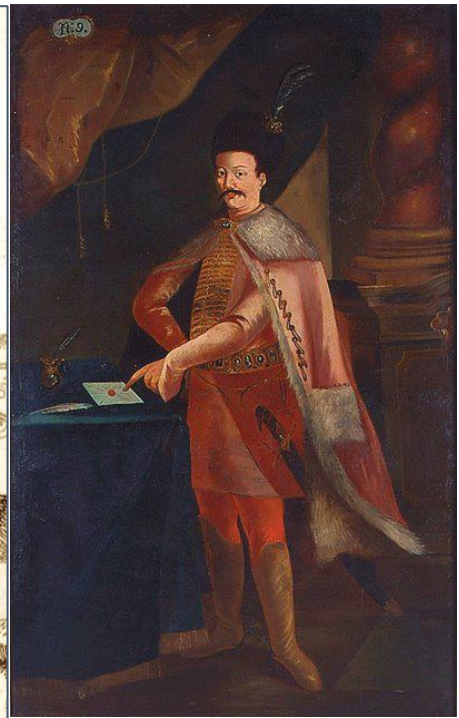
---

³ Na hrvatski preveo dr. sc. Petar Ušković Croata kojemu se i ovom prigodom zahvaljujem.

Clusius je dvadesetak hrvatskih riječi zapisao u svom *Panonskom Nomenclatoru bilja* (1583.). Predpostavljam da je te hrvatske nazive biljaka mogao čuti od tadašnjih hrvatskih doseljenika u okolici Güssinga.⁴ Takve su riječi od velikoga značaja za Gradišće, odnosno Hrvate južnoga Gradišća i općenito za hrvatske nazive bilja, jer oni su i danas na hrvatskom kajkavskom prostoru u upotrebi. Godine 1584. Clusius je u Antwerpenu dao tiskati još jedno opširnije botaničko djelo pod naslovom: *Caroli Clusii Atrebatidis Rariorum aliquot Stirpium, per Pannonium, Austriam & vicinas quasdam Provincias observatarum Historia: Ad Rudolphum II. Imp., Ernestum, Matthiam, Maximilianum, Austria Archiducesm &*. Tom je izdanju Clusius dodao *Stirpium nomenclator pannonicus*.⁵ Na 800 stranica Clusius opisao 317 različitih vrsta biljaka spomenutog prostora. (Aumüller, 1967., 104).

Veduta Güssing/Novoga Grada

Baltazar Bačani

Ono što je od posebne važnosti za južno Gradišće, jest da je Clusius našao jedini primjerak vrste ljljana Gelbe Taglilie, *Hemerocallis Lilioasphodelus*.⁶ O toj vrsti Clusius piše: „Jene

⁴ Danas je uputno vidjeti: Tomislav Jelić, Gradišće: Historijsko-geografska analiza/Burgenland – eine historisch-geographische Analyse. **Kotar Güssing** (regionalno-geografska analiza naseljenosti). U: *Panonska ljetna knjiga-Pannonisches Jahrbuch*, ur. Robert Hajszan, Literas Verlag Wien, Güttenbach/Pinkovac 1995., 119-146.

⁵ To je izdanje 1966. u pretisku objavljeno u Grazu. Otto Guglia je o toj knjizi zapisao: „Dieses Buch, oft zitiert und gelobt, aber wenig gelesen, ist eine Fundgrube interessanter botanischer und folkloristischer Beobachtungen.(...) Wie schon angedeutet, wird es auch heute noch vom Geobotaniker und Volkskundler mit Nutzen zur Hand genommen, unsummehr, als das 'Pannonien' Clusius' zu einem guten teil im Burgenland österreichisch geworden ist.“ (Aumüller, 1967., 103).

⁶ „Die Gelbe Taglilie ist die berühmteste Pflanzenart des Südburgenlands. Ihre schönsten Vorkommen liegen auf feuchten Wiesen am Reinersdorfer Bach bei Großmürbisch (Veliki Medveš) südlich von Güssing. Sie wurde schon Ende des 16. Jahrhunderts von dem bedeutenden vor-linnéschen (*) Botaniker Carolus Clusius, der Zeitlang in Güssing lebte, beobachtet – ein Indiz dafür, dass die sehr seltene Pflanze bei uns urheimisch und keine verwilderte Zierpflanze ist.“, Citat u: *Universum*. Das schönste Magazin Österreichs ORF. BURGENLAND – Natur für Entdecker, Nr. 1/2011, 70 – 71 (*) Carl Linne (1707. – 1778.) švedski liječnik i prirodoslovac. O njemu vidi u knjizi: Nada Vajs, *Hrvatska povijesna Fitonimija*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2003., 11. Ovu bilješku dodao A. Jembrih.

Hemerocallis liliasphodelus
slika: James Sowers; Wikimedia Common

Liliasphodelus, die von Dodenaeus als die Hemerocallis der früheren Botaniker gehalten wurde, ist bereits in allen österreichischen und vielen deutschen Gärten anzutreffen; doch ihre gelbe und duftende Verwandte, deren Blüten nicht so leicht abfallen wie jene der ersteren, war vor meinen Erscheinen in Österreich unbekannt. Ich habe sie jedoch in den Jahren 1579 und 1580 bei Németújvár auf feuchten Wiesen westlich von der Burg in Menge angetroffen. Die Németújvárer kennen jedoch diese Pflanze nicht. Ich habe sie hier im Mai und Jun blühen sehen und Batthyány selbst staunte darüber sehr, daß auf seinem Grunde eine so vornehme und duftende Pflanze wächst (...).“ (Aumüller, 1967., 104). Vjerujem da današnji Gradišćanci u južnom Gradišću znaju za taj mirisni žuti ljiljan. S botaničkoga gledišta taj ljiljan je jedna rijetkost koja svoje stanište ima u južnom Gradišću i kao takva vrsta je zaštićena prema gradišćanskom Zakonu o očuvanju prirode. No Clusius je registrirao u južnom Gradišću preko 100 različitih vrsta gljiva i po

tome ga se smatra utemeljiteljem Makro-Mykologije⁷ u Austrijsko-Ugarskoj Monarhiji.⁸ Veliki mecena i podupiratelj Clusiusovih botaničkih istraživanja Balthasar de Batthány, zaslužan je i u tome što ja na svoj dvor u Güssingu doveo francuskoga slikara koji je svaku (njih 82) opisanu gljivu (Pilz) u Clusiusovu djelu vjerno u prirodnom izgledu naslikao u boji.

Karlo Klusius (Carolus Clusius) umro je u 83. godini 4. travnja 1609. u Leidenu gdje je na Sveučilištu preuzeo katedru za botaniku, kamo je bio pozvan, nakon što je umro glasoviti Dodonaeus. Kad se ima na umu što je sve u životu Clusius pretrpio i koliko postigao u svojim botaničkim istraživanjima i potkraj života, kad je stradao prilikom pada slomivši nogu te je ostao prikovan uz postelju, doista se mora čovjek diviti njegovoj ustrajnosti i izdržljivosti. Nije mi poznato koliko je dosad u Austriji – Gradišću o Clusiusu istraženo. Godine 1967. autor svog priloga o Clusiusu, u *Burgenländische Heimatblätter*, Heft 3, Stephan Aumüller, dao je par smjernica kojima bi valjalo poći u istraživanju djelatnosti velikoga botaničara Clusiusa. Da bi se slika o Clusiusu upotpunila, autor postavlja nekoliko pitanja za buduće istraživače: Gdje se nalazio botanički vrt Baćanijev (Batthány) u Güssingu i Schlainingu?, Gdje je Clusius u Güssingu ili Schlainingu stanovao? Da li u dvorcu, ili u kojoj drugoj kući? Kako se zvao slikar kojega je Baćanji pozvao iz Francuske koji je oslikao Clusiusovu knjigu o gljivama?, Spomenuti autor je predložio da bi se u starom gradu u Güssingu mogla urediti Clusiusova spomen-soba i još je naveo drugih valjanih prijedloga kojima bi se osvijestila i zadržala uspomena na Karla Klusiusa u Gradišću i Austriji. Jasno, sve je to predložio kao moguću realizaciju za Clusiusov jubilej 1973. kada je u mjesecu lipnju (juniju) 1973. u Güssingu održan Clusius-Symposium. Vjerujem da je nešto od tih prijedloga i ostvareno.⁹

⁷ Vidi: Guglia, 1972., 153.

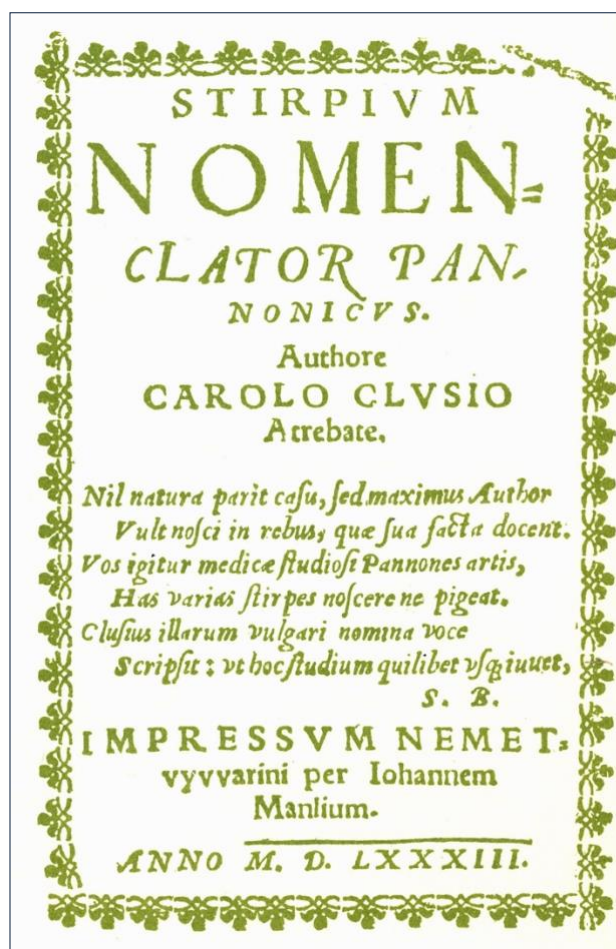
⁸ Naime, Clusius je 1601. objavio knjigu o gljivama: *Fungorum in Pannonia observatorum brevis Historia* kao dodatak djelu iz 1584.

⁹ U knjizi *Der große Reiseführer Österreich*, Wiener Verlag, A-2325 Himberg, str. 308, bez godine izdanja, pod natuknicom **Güssing**, uz ostalo, piše: „(...) Auch Teile der mittelalterlichen Altstadt sind restauriert worden. Im Clusiusgarten ist das **Clusiusmuseum** bemekenswert, das dem Erbe des Botanikers Carolus Clusius (1525 – 1609) gewidmet ist.“ No godina Clusiusova rođenja navedena je 1525. što ne odgovara dosadašnjim navodima u kojima se uvijek spominje 1526.! Nedaleko Güssinga, zapadno (Sulz) je **Clusius-Naturpark** koji se može šetajući proći za dva sata.

Usput bih ovdje spomenuo jednu rečenicu koju sam pročitao u knjizi: *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki* Krešimira Čvrljaka (1995., 172.). Autor prikazuje knjigu *Reise nach Dalmatien und in das gebiet von Ragusa*, Leipzig und Altenburg 1817. čiji je autor Ernst Friedrich Germar. Čvrljak piše: „Germar na put kreće iz Hallea, te preko Leipziga i Dresdena stiže u Beč. Zaustavio se potom u Wiener Neustadtu pred grobom hrvatskih grofova Petra Zrinskog (1621 – 1671) i Frana Krste Frankopna (1643 – 1671). *Bit će zgodno na ovome mjestu dometnuti da je Francuz Charles de Lecluse ili Lescluse (Carolus Clusius, 1526 – 1609) bio prvi botaničar koji je stigao u hrvatske krajeve, te da je tom zgodom bio gost Zrinskih u Čakovcu.*“¹⁰ Šteta što Čvrljak ne navodi od kuda mu taj podatak i ničim to ne potkrjepljuje. Stoga bi čitatelj s pravom mogao pitati, zašto autor piše za što nema dokaza? Spomenuta rečenica ostavlja čitatelja znatiželjnim istine koju Čvrljak nije ničim dokazao.

Hrvatski nazivi biljaka u *Stirpium Nomenclator Pannonicus* (1583./1973.)

Budući da mi je pri ruci bibliofilsko izdanje Clusiusova *Panonskoga Nomenclatora* (1973.) te nevelike knjižice, kojoj se je nakon 1945. izgubio svaki trag iz franjevačke knjižnice u Güssingu, mogu hrvatske riječi ovdje predočiti. Spomenuto je izdanje u svojoj 2. knjizi 1943., 419-434, objavio Friedrich Wilhelm Tobias Hunger,¹¹ pa je temeljem tog izdanja u Grazu napravljeno faksimilno izdanje (1973.). Na 39 preklopnih stranica abecednim redom A-Z Clusius nam predočuje nazive biljaka panonskoga prostora, odnosno južnoga Gradišća. Na prvom mjestu je latinski, potom mađarski naziv,¹² a na mjestima ukazuje izričito da je to i hrvatski naziv dotične biljke; ostale riječi se mogu naći unutar popisa bez posebne napomene da su hrvatske. U Clusiusovom *Panonskom Nomenclatoru* nalazimo nazive za: jestivo voće, cvijeće, ljekovito i začinsko bilje.¹³

¹⁰ Kurziv moj, A. J.

¹¹ Kopije iz tog izdanja nalaze se danas u Burgenländische Landesbibliothek u Željeznom; podatak prema Semmelweis, 1972., 22.

¹² „Clusius arbeitete nicht nur im deutschen Grenzgebiet sondern im ganzen kaiserlichen Ungarn, also überwiegend in magyarischen Gebiet. Auch konnte und wollte Beythe natürlich nur magyarische Namen angeben, während er für die deutschen mundartlichen Bezeichnungen kein Interesse hatte.“ Bothar, 1927, 160, bilj. 2. Bilo bi zanimljivo znati tko je Clusiusu dao hrvatske nazive bilja.

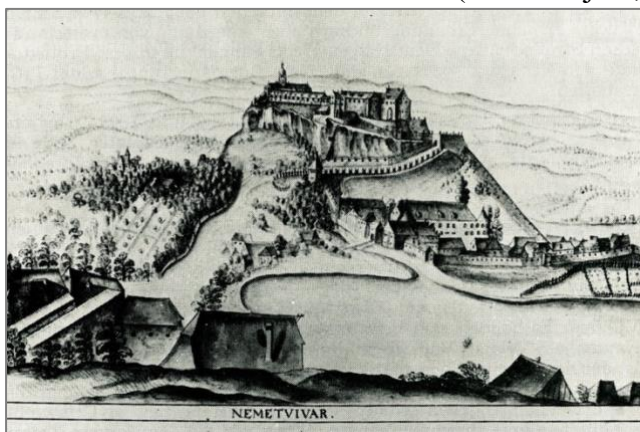
¹³ Nije suvišno spomenuti da je sin Istvána Beythea Andreas u Güssingu 1595. u Manliusovoj tiskari objavio ljekarušu (vračtvenu knjigu) *Ärztliches Kräuterbuch*. Mađarski naslov knjige na njemačkom glasi: *Kräuterbuch. Von den namen, Eigenschaften und Nützen der Kräuter und der Baume, geschrieben und verfaßt in ungarischer Sprache für Oberdoktoren und naturwissenschaftlich geschulte Ärzte aus den weisen Schriften des Dioskorides und Matthiolus durch Andreas Beythe*. Semmelweis, 1972., 37 i tamo mađarski naslov knjige.

Uvidom u popis biljaka u Clusiusovu *Nomeklatoru panonskom*, mogu se uočiti sljedeće riječi koje su hrvatske (i danas poznate): Acer latifolium – **javor**; Amygdalus – **mandola**; anguria – **dinje**; anonis – **iglice**, Armoracia - **torma(n)** [u Međimurju i danas naziv za hren] (vidi str. 7-8 u *Nomenclatoru*); Arum – **natragulja**; Asparagus – **šparga**, šparoga; Avena - **zob** (piše zab), beta – **cikla**; Bupthalmum quorundam, sive Chrysanthemum..., 1. oculus bovis, *Croatice*, **kachchi jezika**, hoc est lingua serpentis (str. 9-10). Treba reći da je u riječi *Kachchi* (kači) jedan *ch* suvišan); carthamus – **šafra**n, 1. *Sclavonicum* crocum; cerasus, dulci fructu – chyerösny, hrv. **črešnje**/trešnje; conuoluulus minor – zulak – **slak** (str. 11-12); cucumis - ugorka, buborka – **vugorek** – krastavac (str. 13); fab – **bob** (piše bab); ficus – **fighe** – fige, smokva; fungus – gomba – **goba** – guba – gljiva (str. 14-15); glans – **mak**; gramen vulgare pasyth – **pažut** (str. 17); Hysspus vulgaris – **isop**; lavendula maior – špikinar – **špikinarda**; liliaspodelus flore luteo... *Croate* apud quos albo flore inveniri in Pannonicis observationibus scripsi liolye, Illyan zvet – **ljiljan cvet** (str. 19); melopepo – **dinye**; maspylus – **našpuly** – našpulj (nešplin), mušmula; muscus – moh – mehenj – **mahovina**; narcissus – **šafra**n (str. 20-21); palma – **palma**; pilosella albo flore – **dragollub**, *croatice* [đurđica] (str. 23-24); polypodium – papragy – **paprat**; prunus – zilva – **sliva** (str. 25); pseudomelanthion – konkolj – **kukolj**; rapa – **repa**; rosa – **roža**; sinop – muštar – **muštarda** – gorušica (str. 26-28); sorbus legitima – **berkinye**; symphitum maius, *Croatice* vero qui eius radice ad contusa & rupta faeliciter utuntur – **gavez** [korijen te biljke se kod Hrvata rabi kod prijeloma]; taxus – tiza – **tisa** (str. 29); trichomaeus, aranyes – papragy – **paprat** (str. 30).¹⁴

Ivan Manlius tiskar u Güssingu

U naslovnici Clusiusova *Nomenclator panonskaoga* piše da je „Impressum Nemetvyvvarini per Iohannem Manlium – Anno M. D. LXXXIII.“ – Tiskano u Novom Gradu (Német-Ujvár, Güssingu) po Ivanu Manliusu.

O životu i tiskarskoj djelatnosti toga putujućeg tiskara iz 16. stoljeća još uvijek nema iscrpnih podataka. U dosadašnjim radovima, kojih ima poprilično, prisutne su pretpostavke o njegovu podrijetlu. Ono što je sigurno, jest da je bio prvi tiskar u Ljubljani, prvi tiskar na tlu zapadne Ugarske - današnjega južnog Gradišća i prvi tiskar u Varaždinu.¹⁵ O njegovom tiskarskom radu pisao sam već u nekoliko

¹⁴ U vezi s navedenim hrvatskim nazivima uputno je vidjeti dragocjenu knjigu *Hrvatska povijesna Fitonimija* Nade Vajs, izd. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2003. kao i *Latinsko-hrvatski i Hrvatsko-latinski botanički leksikon* Ivana Šugara, izd. JAZU, Zagreb 1990. U vezi pak s ljekovitim biljkama koje Clusius navodi, valja vidjeti: Imbrih Luič, *Vračstva vsagdašnja domača* (1746.), rukopis je objavljen u faksimilu i transkripciji s opširnim pogovorom, priredio Alojz Jembrih, Ozalj 2022.

¹⁵ U Varaždinu je tiskao 1586. *Postillu* u dva dijela Antuna Vramca, *De Agno Pashali* Blaža Škrinjarića (1587.) i *Pergošičeve Prefationes* (1587.). Vidi: Alojz Jembrih, *Antun Vramec i njegovo djelo*, Čakovec 1981. Vramčeva *Postilla* dostupna je u pretisku, priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, izd. JAZU, Zavod za znanstveni rad Varaždin i Kršćanska Sadašnjost, Zagreb-Varaždin 1990. O Pergošičevim *Prefationes* vidi: Alojz Jembrih, Pergošičev Erazmo Rotterdamski u Varaždinu. U: *Kairos*, god. 8, Zagreb 2014., 93-119.

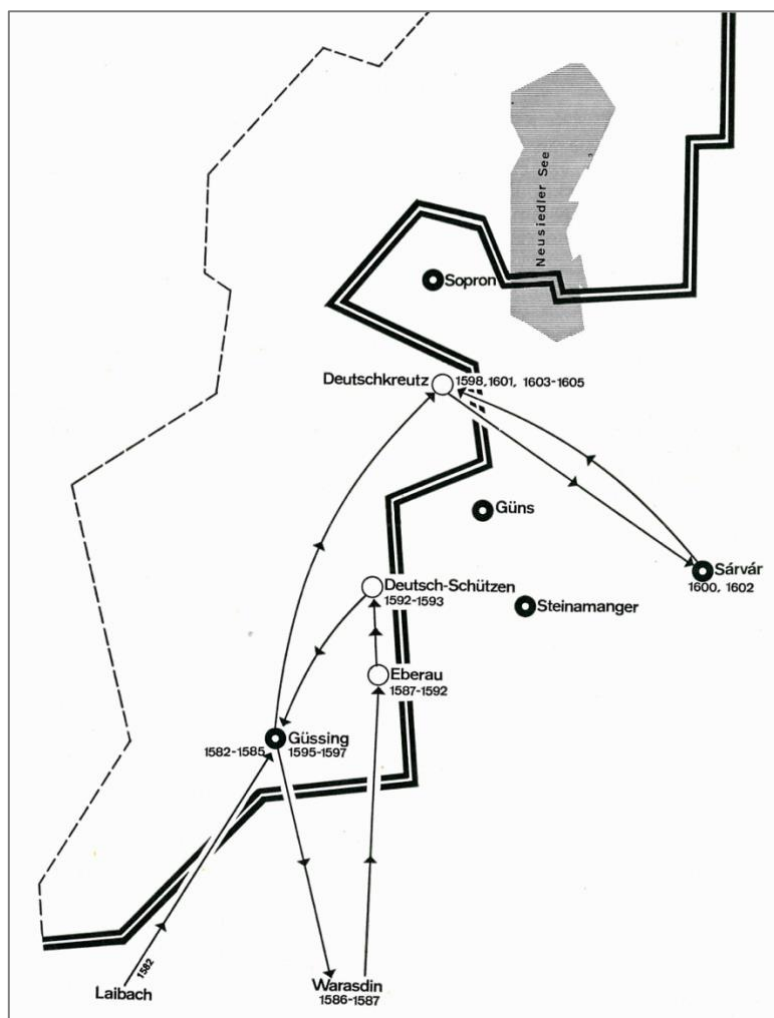
navrata. No za ovu prigodu pokušat ću iznova sažeti o njemu ono što je relevantno. Njegovo se ime u naslovnica knjiga iskazuje kao Janž Mandelc, Iohann Mannel, Manlius; u hrvatskom bismo ga imenovali Ivan Manlius (Manlić). Branko Reisp u svojoj knjizi: *Redki stari tiski* (Ljubljana, 2001.) posvetio je Manliusu nekoliko stranica. U tekstu s podnaslovom: „Prva v Ljubljani natisnjena slovenska knjiga“, Reisp piše: „Jeseni leta 1575 je ljubljanski knjigotržec, in od tega leta dalje tudi ljubljanski tiskar Janez Mandelc, natisnil in izdal svoje prvo ohranjeno tiskarsko delo: Jurja Dalmatina prevod *Ježsus Sirah* – knjige iz stare zaveze Svetega pisma. To dejanje pomeni opremljiv začetek dveh, za Slovence izredno pomembnih kulturnih akcij. Z izdaje *Ježusa Siraha* in z izdajami drugih vsetopisemskih prevodov, ki so pri Mandelcu sledili, je Jurij Dalmatin namreč začel uresničevati svoj življenjski cilj – prevod in objavo Svetega pisma v slovenščini. Izdaja *Ježusa Siraha* in s tem začetek Mandelčevega tiskarskega delovanja v Ljubljani pa je obenem začetni datum zgodovine tiskarske stroke na slovenskih tleh.“ Dakle, Manlius je, s pravom, začetnik tiskarstva u Ljubljani 16. stoljeća gdje je od 1575. do 1580. godine tiskao 29 različitih knjiga: dvanaest na njemačkom, pet na latinskom, jedanaest na slovenskom i jednu na hrvatskokajkavskom jeziku. Bila je *Kronika vezda znovič spravljenja* Antuna Vramca 1578.

U vezi s Manliusovim podrijetlom, Branko Berčić će zapisati: „Kje in kdaj je bil Mandelc rojen, ni znano. Po neki domnevi izvira njegov rod morda z Reke, kjer je bil leta 1472 mestni pisar neki Bartolomej Manlius, kakor se je tudi Mandelc podpisoval na svojih latinskih tiskih, drugi spet navajajo, da izhaja z nemškega, od koder naj bi ga poslal v Ljubljano sam Primož Trubar. Če bi zadnji podatek ustrezal resničnosti, naj bi Mandelc pred tem delal celo v biblijskem zavodu v Urachu in po njegovem prenehanju morda v kakem mestu južne Nemčije.“ (Berčić, 1968., 45-46). Pretpostavke koje Berčić navodi nemaju nikakva uporišta u arhivskim podatcima u kojima je riječ o tiskari u Urachu, a niti u Trubarovoj korespondenciji nema spomena o Manliusu. Prema tomu, otpada pomisao o Manliusovom djelovanju tzv. „biblijskom zavodu“ u Urachu. (Vidi: Jembrih, 2007., 2023.).

Slično će i Reisp u svojoj knjizi o Manliusu pisati: „ O tiskarju in izdajatelju *Ježusa Siraha* in s tem začetniku ljubljanskega tiskarstva Janezu (tudi Janžu) Mandelcu, ki se je na svojih ljubljanskih tiskih podpisoval razen slovensko Mandelz tudi Mannel v nemških in Manlius v latinskih ter Manlin v edini hrvaških izdaji,¹⁶ se je ohranilo bore malo življenjepisnih podatkov. Kdaj in kje se je rodil, ni znano.“ Dalje Reisp piše isto što i Berčić, t. j. da se pretpostavlja da je Manlius djelovao u Urachu prije dolaska u Ljubljanu kamo ga je „poslal sam Primož Trubar“. (Reisp, 2001., 25-26). U svojem sam radu 1986. godine: *Ivan Manlius prvi tiskar Vražđina (1586 – 1587)* naveo 33 različita promišljanja o Manliusu i njegovoj tiskari; u niti jednom navedenom napisu o Manliusu i njegovoj tiskari nije nitko podastrio podatak o godini i mjestu njegova rođenja; godina rođenja mu je proizvoljno postavljena kao: „oko 1532.“ Prvi koji je naveo Rijeku, kao mjesto Manliusova rođenja, bio jer Ivan Kukuljević Sakcinski, navodeći u svom radu: *Slovník umjetnikah jugoslavesnkih* (1859., 237) da je: „po svoj prilici (Manlius) rođen u Kranjskoj ili u hrvatskom Primorju, jer se 1472. na Rijeci kao gradski bilježnik pojavljuje neki Bartolomej Manlius.“ I Karl Semmelweis, također, preuzima ono što su pisala u vezi s podrijetlom Manliusa spomenuta dvojica slovenska autora, Berčić i Reisp.

---

¹⁶ Misli na *Kroniku* 1578. Antuna Vramca. Vidi Alojz Jembrih, *Antun Vramec i njegovo djelo*, Čakovec 1981., 84-125, 155-193; Alojz Jembrih, *O Vramčevoj Kronici*. HAZU, Zavod za znanstveni rad Varaždin, Zagreb-Varaždin 1992. tiskano kao zasebna knjižica uz pretisak Vramčeve *Kronike*, priredio Alojz Jembrih, Zagreb-Varaždin 1992.

Karta s mjestima tiskanja Manliusa iz knjige: Semmelweis, 1972., 17

Güssing, a 1598. dolazi u Keresztúr (Deutschkreutz) i tu tiska dvije knjige. (Borsa, 1965.,19-21). Godine 1600. i 1602. Manlius je tiskao četiri knjige u Sárváru. Prema Semmelweisu Manlius je tiskao u Güssingu 16 knjiga, u Eberau-u 14, Deutsch Schützen-u 12, Güssingu od 1595. do 1596. 5 knjiga, Deutschkreutz-u 11 knjiga, ukupno 58 knjiga tiskao je Manlius na prostoru zapadne Ugarske. No ako se još dodaju četiri knjige tiskane u Sarvaru, onda je na području tadašnje zapadne Ugarske Manlius tiskao 62 knjige. Od tih je 38 knjiga religiozno-crkvenoga sadržaja i 20 knjiga svjetovnog sadržaja. (Semmelweis, 1972., 49).

Manlius je u Güssingu (Németújvár), u razdoblju od 1582. do 1484. tiskao 12 knjiga. Gedeon Borsa piše: „Der beweglichste Drucker jener Zeit in Ungarn war Johannes Manlius, der als Anhänger des protestantismus von Laibach (Ljubljana) über Graz nach Németújvar (Güssing) fliehen mußte. Hier fand er auf dem Stammgut der Familie Batthyány eine sicher Unterkunft. Manlius blieb aber nicht lange dort und zog nach Varasd (Varaždin) um, wo er in den Jahren 1586 – 1587 mit seiner Presse arbeitete.“ (Borsa, 1965.,19). Manalius je, kao putujući (bježeći) tiskar, u zapadnoj Ugarskoj, uz Güssing, tiskao u ovim mjestima: Monyókerék (Eberau), od 1587. do 1592. 11 knjiga, Sicz (Deutsch Schützen) od 1592. do 1593, tiskao je 12 knjiga. Godine 1592. otišao je opet u

Portret Karla Klusiusa

Na stranici 91 Kataloga Međunarodne putujuće izložbe: *Plava krv, crna tinta* u prilogu Istvána Monoka predložen je bakropis s likom Karla Klusiusa na kojem piše „Carolus Clusius Atreb. Aet. An. XLIX M. D. LXXV s potpisom *Martinus Rota S.[ibiensis]* dakle portret je izradio Martin Rota Šibenčanin kada je Klusius imao 49 godina 1575. u Beču. Autor bakropisa je zapravo Kolunić Rota, Martin (o.1540. – 1583.), poznati bakropisac i kartograf rođen u Šibeniku. Djelovao je u Beču na dvoru cara Maksimilijana II. kojega je portretirao u tri inačice i Rudolfa II. kojega je izradio portret u šest inačica kao i članove njihovih obitelji i druge pripadnike njihova dvora. Među najvrjednija njegova djela spadaju i 24 bakroreza *Imperatorum caesarumque viginti quatuor effigies...* s likovima rimskih careva od Gaja Julija Cesara (100-

43 pr. Kr.) do Aleksandra Severa (208-235). Djelo je objavljeno u Rimu 1570.¹⁷ Poznat je portret Fausta Vrančića iz 1571. koji se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. „Kolunićev svestrani grafički opus, u kojem je sintetizirao Raimondijevu tehniku u Dürerov smisao za pojedinosti i dočaravanje tvarnosti, zauzima istaknuto mjesto u povijesti europske grafike druge polovice XVI. stoljeća. Listovima na temu Lepantske bitke i kartografskim radovima dao je znatan prinos 'informacijskoj' grafici kao temeljnoj podlozi novovjeke vizualne kulture.“ Piše Milan Pelc u *Hrvatskom biografskom leksikonu*.¹⁸

Clusius u svojoj 49 dobi starosti (portret : Kolunić Rota, Martin)

¹⁷ Jedan primjerak te rijetke knjige posjeduje Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

¹⁸ Milan Pelc, Kolunić Rota, Martin. U: *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 2, Zagreb 2009., 544-546, odnosno 545. O Koluniću vidi opširnu literaturu u istom Leksikonu.

Literatura

Stirpium nomenclator panonicus (...). *Impressum Nemetuywarini per Ioannem Manlium* (...) per Ioannem Manlinum M. D. LXXXIII. (Faksimil, Leykam AG, Graz 1973.).

***

Stephan Aumüller, Carolus Clusius, der Begründer der botanischen Forschung im Raume des heutigen Burgenlandes. U: *Burgenländische Heimatblätter*, Jhrg. 29, heft 3, Eisenstadt 1967., 98-107.

Branko Berčič, *Tiskarstvo na slovenskem*, Ljubljana 1968.

Gedeon Borsa, Die Buchdrucker des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn. U: *Bibliothek und Wissenschaft*, Band 2, Wiesbaden 1965., 1-33.

Gedeon Borsa, Der Drucker und Buchhändler Joannes Manlius im Dienste der Südslawen. U: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, Budapest 1979, 63-69.

Gedeon Borsa, Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden. U: *Burgenländische Forschungen*, Sonderheft, IV. „Festschrift für Karl Semmelweis, Eisenstadt 1981., 21-43.

M. F. Bothar, Charles de l'Escluse (Carolus Clusius). U: *Burgenland Vierteljahrheft für Landeskunde, Heimatschutz und Denkmalpflege*, 1. Jahrgang, Folge ½, Eisenstadt 1927., 159-161.

Der große Reiseführer Österreich, Ein Wegweiser zu den schönsten Ausflugszielen und Sehenswürdigkeiten zwischen Vorarlberg und Burgenland. Wiener Verlag, A-2325 Himberg

F. S., „Kachehi jezik“ i „dragollub“ – prve naše tiskane riči. U: „*Gradišće*“ *Kalendar*, ljetopis Hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću, za obično ljeto 1974. ur. Feri Sučić, Željezno/Eisenstadt 1973.,70-71.

Otto Franz Guglia, Carolus Clusius. Burgenland und „der berühmteste Botaniker seiner zeit“. U: *Biblos*, Jhrg. 21. Heft 1, Wien 1972., 145-154.

Alojz Jembrih, Ivan Manlius prvi tiskar Varaždina (1586 – 1587). U: *Stoletni kaj kolendar*, Kaj časopis za kulturu i prosvjetu, god. XIX., br. III, Zagreb 1986., 29-45.

Tomislav Jelić, Gradišće; historijsko-geografska analiza. Kotar Güssing, U: *Panonska ljetna knjiga*, Güttenbach/Pinkovac 1995.

István Monok, Güssinški dvor obitelji Batthyany i njihova knjižna naobrazba. U: *Plava krv, crna tinta*. Knjižnice velikaških obitelji od 1500. do 1700. Katalog međunarodne putujuće izložbe Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, jesen 2005. – jesen 2007. bez godine izdanja.

Viktor Petkovšek, Clusius' Nomenclator pannonicus und seine Zusammenarbeit mit Joannes Manlius, *Carolus Clusius und seine Zeit. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 54, Eisenstadt 1974., 24- 32.

Branko Reisp, *Redki stari tiski*, Ljubljana 2001., 20-40.

Karl Semmelweis, *Der Buchdruck auf dem gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582 – 1823)*, Eisenstadt 1972. Isti: Johann Manlius, Burgenlands erster Buchdrucker. U: *Biblos*, Jhrg. XXI., 1, Wien 1972., 159.